

УДК 347.65/.68

Олександр Нелін,

доктор юридичних наук,

доцент Київського університету туризму, економіки і права

ЕВОЛЮЦІЯ НОРМ СПАДКОВОГО ПРАВА В ПРОЦЕСІ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ*

У статті проаналізовано еволюцію норм спадкового права в процесі становлення і розвитку правової системи України у період від Київської Русі до сьогодення. Зазначаються фактори, що можуть бути корисними для України.

Ключові слова: *спадкове право, спадкодавець, спадкоємець, заповіт, спадкування за законом, за заповітом і за звичаєм, правова система України.*

Перехід України до ринкової економіки спричинив значні зміни як в суспільних відносинах, так і в її правовій системі. Такі процеси мають супроводжуватись запозиченням норм, інститутів, що притаманні природному праву.

Одним із наслідків змін правової системи України є те, що українське законодавство великою мірою змінюється лише механічно, а тому не має того соціального ефекту, на яке воно розраховане. У цьому контексті вивчення еволюції норм спадкового права України може сприяти вдосконаленню і розвитку української правової системи, її адаптації до європейського та міжнародного права.

Підтверджуючи актуальність обраної проблеми, необхідно звернути увагу й на те, що в умовах зростання значення ролі приватної власності громадян і порядку її спадкування в умовах ринкової економіки, розширення сфери застосування приватного права на порядок денний постає необхідність розроблення механізму захисту прав і законних інтересів суб'єктів спадкових правовідносин, що неможливо здійснити без звернення до історичних витоків спадкового права, без усебічного розгляду правової природи й особливостей цього правового явища.

Грунтовні дослідження дореволюційного спадкового права здійснювали такі вчені, як: С. Васьковський, Д. Мейер, К. Победоносцев, П. Цитович, Г. Шершеневич. Проблемам радянського спадкового права були присвячені дослідження Б. Антімо-

нова, К. Граве, М. Гордона, В. Дронікова, Т. Коваленко, П. Нікітюка.

Базовий рівень пізнання проблем цивільного і спадкового права забезпечили праці сучасних українських цивілістів: І. Безклубого, Д. Бобрової, Т. Боднар, О. Дзери, А. Довгерта, Ю. Заїки, Н. Кузнецової, І. Кучеренко, В. Луця, О. Підпригори, С. Фурси, Є. Харитонова, Я. Шевченко. Однак, незважаючи на досить велику кількість наукових доробків, все ж таки залишаються певні прогалини в дослідженні правової системи України, у визначенні її приналежності до тієї чи іншої правової традиції та правової родини, що доводить її актуальність та значимість для сучасної держави.

Метою цієї статті є переосмислення теоретичних і методологічних засад, світоглядних основ досліджень еволюції норм спадкового права в процесі становлення і розвитку правової системи України.

У сучасних дослідників немає спільного, усталеного підходу щодо приналежності правової системи України до тієї чи іншої правової традиції та правової сім'ї. У вітчизняній літературі певного поширення набула думка, що правова система України належить до «слов'янської» правової сім'ї [1]. Але найбільш поширеною є позиція, згідно з якою правова система України належить до романо-германської правової сім'ї, хоча й має низку відмінностей від останньої [2].

Таке розмаїття думок вимагає аналізу еволюції норм спадкового права в процесі становлення і розвитку правової системи України.

* Рекомендовано до друку кафедрою загальноюридичних та кримінально-правових дисциплін Київського університету туризму, економіки і права.

На думку відомих вітчизняних вчених, фахівців у галузі історії держави і права України В. Д. Гончаренка, А. Й. Рогожина, становлення давньоруського права відбувалося у два етапи. На першому з них, що припадає на VI—IX ст., завершується перехід від каузального до звичаєвого права. На другому етапі (IX—X ст.) завершується перехід від звичаєвого (усного) права до писаного, поміж найважливіших пам'яток якого називають русько-візантійські договори, що зафіксували стан давньоруського права початку X ст. Ці договори відображають перші контакти Давньоруської держави (поширена назва Київська Русь) та Візантії у галузі права і таким чином відображають взаємодію правових систем [3].

У кінці XI—на початку XII ст. у Київській Русі порядок спадкування регулювався нормами звичаєвого права. Тому Коротка редакція Руської Правди взагалі не включала норм, які регулювали спадкові правовідносини. Спадкування за законом було у той період пріоритетним, і цим гарантувалося, що маєтки завжди залишалися за родовими сім'ями.

У той самий час у Просторовій редакції Руської Правди (початок XIII ст.) спадковим правовідносинам було присвячено цілий розділ (статті 90—106). Спадкування за заповітом з'явилося лише у Просторовій редакції Руської правди на початку XIII ст. у специфічній правовій конструкції — «ряд». За своєю юридичною природою «ряд» докорінно відрізнявся як від візантійського заповіту того періоду, так і від сучасного заповіту, що виключало можливість рецепції візантійського спадкового права.

Розділи про спадкування з Еклоги та Прохірона в Київській Русі до XIII ст. ще не були відомі. Юридичні збірники Номоканони були поширені на Русі у період виникнення Просторової редакції Руської Правди, тому формування давньоруського спадкового права відбувалось незалежно від візантійського.

За Руською Правдою за законом родові майно могли успадковувати лише сини. Відповідно до ст. 100 батьківський двір без розподілу успадковував молодший син. Решта спадщини розподілялася між старшими синами. Але достовірно не встановлено, чи двір взагалі виключався з переліку спадкового майна, чи він заміняв собою частково або повністю законну частку спадку, що відходила до наймолодшого сина. Доньки смердів спадкоємцями не визнавалися, бо в разі заміжжя майно пе-

реходило б до іншої родини. Згідно зі ст. 95 брати зобов'язані були забезпечити сестер посагом, коли ті брали шлюб [3].

Якщо у померлого не було синів, його майно успадковували брати. Однак уже Розширена редакція Руської Правди закріплювала передачу майна померлого смерда, який не мав синів, у власність князя (ст. 90), хоч і з деякими уточненнями. Якщо у смерда залишалися доньки, вони теж отримували частку спадку, але тільки в тому випадку, якщо були незаміжніми. Майно померлих бояр і дружинників, які не мали синів, доньки успадковували без обмежень (ст. 91). Згодом ця норма поширилася на біле духовенство і ремісників.

Нагадаємо, що за західноєвропейським феодальним правом родові майно успадковував старший син. Отже, Руська Правда є свідченням того, що у спадковому праві Руської держави панував мінорат. Батьківський двір без заповіту за законом переходив до наймолодшого сина. Однак М. Ф. Владимірський-Буданов вважає, що «Иногда обычай «Русской правды» называют мноратом, но напрасно. Мотив закона не большее, а вернейшее обеспечение младшего, который может остаться малолетним и должен иметь готовый кров» [4].

За Руською Правдою право спадщини мали лише законнонароджені діти. Але відповідно до ст. 98, якщо матір'ю незаконнонароджених дітей була рабиня (роба), то після смерті батька, який належав до привілейованого прошарку суспільства, чи до соціальної групи вільних людей, діти разом з матір'ю одержували свободу.

Відповідно до ст. 101 до досягнення спадкоємцями повноліття спадком розпоряджалася їхня мати. У цьому разі вона мала виняткове право проживання у будинку свого чоловіка. Вдова отримувала частку майна від чоловічого спадку, а також своє материнське майно (посаг, жіночі речі), якими вона розпоряджалася на свій розсуд. Якщо вдова одружувалася вдруге, то з найближчих родичів призначався опікун. Вони (мати чи опікун) несли матеріальну відповідальність і повинні були відшкодувати спадкоємцям збитки.

Руська Правда нічого не говорить про права чоловіка щодо спадкування після дружини. Звичай не визнавав за чоловіком ніяких спадкових прав на майно дружини, яке, не включаючи посагу, цілком переходило від матері до дітей. Однак чоловік не позбавлявся права користуватися майном дружини для утримання та

виховання малолітніх дітей, хоч і не мав права віддавати його в заставу.

Відповідно до ст. 92 право скласти заповіт («ряд») міг батько або мати щодо своїх дітей. У випадку смерті матері без відповідного розпорядження («ряду») спадкове майно отримував син або донька, при яких вона жила, і які її доглядали.

Зазначимо, що у візантійському праві спадкоємцями могли бути висхідні родичі: батько, мати, дід, баба, брати. У руському праві вони не входили до числа спадкоємців, тому що за законом могли успадковувати лише сини.

Після розпаду Київської Русі й занепаду Галицько-Волинського князівства більша частина українських земель входила до складу Великого князівства Литовського (друга половина XIV—перша половина XVI ст.). Основними чинними джерелами права деякий час були звичаєве руське право та Руська Правда. Власну правову систему було створено у XVI ст. — результатом цього стала поява трьох Статутів Великого князівства Литовського: 1529 («Старий»), 1566 («Волинський») і 1588 («Новий»).

У Литовсько-Руській державі серед заповічених іноземних джерел вирізнялося німецьке, або магдебурзьке, право. Але рецепція пам'яток іноземного походження в цей період не припинила розвиток давньоруського права, а збагатила його новими правовими поняттями та нормами.

Якщо Руською Правдою до спадкування закликалися тільки сини, то за Литовським статутом 1529 р. коло спадкоємців було розширене: спадкоємцями визнавалися діти, онуки, правнуки й інші кровні родичі спадкодавця. Литовський статут 1529 р. розширив права спадкодавця і дозволив йому складати духівницю («тестамент») на користь сторонніх осіб, навіть минаючи законних спадкоємців. Об'єктом спадщини за заповітом було не все майно, а лише рухоме («речи рухомые») та нерухоме («именъ купленое») [5].

Не мали права заповідати неповнолітні, ченці, сини, які не були виділені, залежні люди, еретики, божевільні та ті, що тимчасово втратили розум [6].

Статутами дозволялося продавати одну третину батьківського маєтку. Ця ж тенденція збереження родового майна спостерігається і в Українській козацькій державі, що виявилось у чіткішому розмежуванні різного правового режиму спадкування для батьківського і материнського майна та майна набутого.

Загалом же, у цей період специфічною

ознакою правової системи України було змагання східної та західної традицій права з переважанням першої на підґрунті звичаєвого права Київської Русі та з переважанням другої у період створення Статутів Великого князівства Литовського 1529, 1566 і 1588 рр.

Право Української гетьманської держави (Військо Запорозьке) (друга половина XVII—кінець XVIII ст.) було продуктом відносин суто козацького суспільства. Головним чинником правової системи Української гетьманської держави було звичаєве право; важливими джерелами права були договірні статті та гетьманське законодавство. Спадкування у цей період відбувалось за законом, за заповітом і за звичаєм. За законом майно успадковували лише кровні родичі. До першої черги спадкоємців належали сини, до другої — онуки. Донькам майно діставалося лише в разі відсутності синів або коли останні померли бездітними. Наймолодший син успадковував батьківський будинок, був зобов'язаний забезпечити сестер у разі одруження посагом.

Спадкодавцями за заповітом могли бути як чоловіки, так і жінки. Спадкодавець користувався повним правом вільного вибору спадкоємців як чоловічої, так і жіночої статі. Новелою спадкового права в Українській гетьманській державі було те, що спадкоємцем могла стати дитина, що народилася після смерті батька. Пізніше цю норму було закріплено в «Правах, за якими судиться малоросійський народ» 1734 р.

За звичаєвим правом України подружжя успадковувало майно одне одного. Дружина була спадкоємицею чоловіка в тому випадку, коли у неї були спільні діти, або якщо дітей не було, але вона проживала з ним у шлюбі тривалий час (5—6 років). Коли вдова одружувалася, вона втрачала права на успадковане майно померлого чоловіка.

Після входження Лівобережної України до складу Російської імперії за Березневими статтями на територію Гетьманщини дія російського законодавства не поширювалась — тут продовжували діяти звичаєве право, польсько-литовське законодавство та магдебурзьке право. Але після ліквідації гетьманства «попередні права» відійшли на другорядне місце, а вирішальні питання стали регулюватися загальноімперськими нормами.

Слід зазначити, що в українських землях (Галичина і Буковина), захоплених Австрією, спадкові правовідносини регулювались Австрійським цивільним кодексом 1811 р. Австро-Угорською імперією

місцеві особливості права в українських землях не були враховані, тому що законодавство цієї держави відображало західну традицію права і приналежність до романо-германської сім'ї.

Остаточне запровадження російського законодавства на Лівобережжі (Полтавська і Чернігівська губернії), але зі збереженням дії окремих норм місцевого права, які було включено до Зводу законів Російської імперії 1842 р., відбулося згідно з Указом від 04.03.1843 р. «Про введення в губерніях Чернігівській і Полтавській загальних про судочинство настановлень імперії». На Правобережній Україні місцеве право було скасовано Указом від 25.06.1840 р.

За російським дореволюційним правом (Звід законів Російської імперії 1842 р.) спадкування здійснювалося як за законом, так і за заповітом. Заповіт укладався особою «за здорового глузду і твердій пам'яті», що досягла 21-річного віку. За відсутності заповіту майно переходило до спадкоємців за законом. Ними були як сини, так і доньки, однак перевага надавалася синам. Доньки при живих братах отримували 1/14 частину нерухомого майна і 1/8 частину рухомого майна. Материнська спадщина ділилася порівну. Якщо подружжя було бездітним, то у випадку смерті одного з них інший отримував 1/7 частину нерухомого і 1/4 частину рухомого майна. Особливі для Полтавської та Чернігівської губерній положення передбачали, що батьківське майно, отримане синами шляхом виділу майна, і посаг доньки (які померли бездітними), поверталися батькам. Овдовіле подружжя отримувало у спадщину 1/3 всього майна, а якщо дітей не було — все майно. Вдова отримувала спадкове майно в довічне володіння, а не у власність [7].

Радянська держава робила спробу принципово змінити інститут спадкування. Так, Декретами РНК УСРР «Про скасування спадкування» від 11.03. та 21.03.1919 р. було скасовано спадкування як за законом, так і за заповітом. Як виняток, непрацездатним родичам спадкодавця по прямій низхідній і висхідній лініях, повнорідним і неповнорідним братам і сестрам, а також подружжю надавалося право отримувати утримання з майна померлого не більше прожиткового рівня, за умови, що ці особи потребували допомоги. Другою умовою було, щоб вартість майна не перевищувала 10 тис. крб. і щоб майно померлого було нажито трудовою діяльністю [8].

Цивільний кодекс УСРР 1922 р. певною мірою відновив успадкування приват-

ної власності, встановив межу майна, яке можна успадковувати (10 тис. крб.), і визначив обмежене коло спадкоємців за законом і за заповітом, яке поділялося на три черги. До першої черги були віднесені діти, подружжя і непрацездатні батьки; до другої — працездатні батьки; до третьої — брати і сестри померлого. Онуки і правнуки закликалися до спадщини в порядку представлення. Дід і баба не вважалися спадкоємцями.

Із розвитком соціалістичних відносин у 1926 р. держава відмовилася від обмеження спадкових прав громадян — 10 тис. крб. (постанова ЦВК і РНК СРСР від 29.01.1926 р.). Крім того, з 01.03.1926 р. з'являється інститут усиновлення. Усиновлені та їхні нащадки стали успадковувати майно усиновлювачів.

Наступний етап значних змін, які Ю. О. Заїка вважає реформою спадкового права, пов'язаний із прийняттям Указу Президії Верховної Ради СРСР від 14.03.1945 р. «Про спадкування за законом і за заповітом». На підставі цього Указу були внесені зміни до Цивільного кодексу УРСР (1922 р.) і розширено коло спадкоємців за законом (до їхнього числа були включені працездатні батьки та брати і сестри померлого; встановлено черговість закликання до спадщини; розширено свободу заповіту; встановлено додаткові гарантії захисту майнових прав непрацездатних спадкоємців) [9].

Цивільний кодекс УРСР 1963 р. замість діючих раніше трьох черг спадкоємців за законом ввів дві черги. Однак це не було пов'язано із скороченням кола спадкоємців за законом, оскільки батьків (усиновителів) спадкодавця незалежно від їх працездатності законодавець відніс до першої черги спадкоємців [10].

У ЦК України 2003 р. передбачено спадкування за заповітом і за законом. Перевага надається саме спадкуванню за заповітом, а не за законом, як це мало місце в ЦК УРСР 1963 р. Такий підхід свідчить про розширення приватноправових засад у регулюванні спадкових правовідносин, оскільки законодавець спеціально підкреслює, що пріоритет у визначенні ролі спадкового майна належить фізичній особі, яка має право скласти заповіт.

Істотних змін зазнав також інститут спадкування за законом. Так, встановлено п'ять черг спадкоємців за законом, тобто новий ЦК України втілює ідею якнайширшого охоплення числа осіб, до яких може перейти спадщина за відсутності заповіту, розширив свободу заповідальних розпоря-

джені і коло об'єктів спадкового правонаступництва. Ми вважаємо, що встановлення п'яти черг спадкоємців за законом практично позбавило державу права на так звану відумерлу (виморочну) спадщину [11].

Таким чином, норми спадкового права в процесі становлення і розвитку правової системи України зазнали суттєвої еволюції. Спочатку переважало спадкування за законом, а потім воно відбувалося нарівні із заповітом. Розширилося коло спадкоємців. Якщо в кінці XI—на початку XII ст. спадкоємцями були лише діти спадкодавця, то на початку XXI ст. ЦК України

встановив п'ять черг спадкоємців за законом, чим практично позбавив державу права на так звану відумерлу (виморочну) спадщину.

Аналіз формування правової традиції права в Україні дає підстави вважати, що правова система України тягнє до романо-германської правової сім'ї. Разом із тим, культурний та історичний розвиток зумовили її приналежність до східноєвропейської правової сім'ї, що сформувалась у рамках східноєвропейської правової традиції.

ПРИМІТКИ

1. Оніщенко Н. М. Правова система і держава в Україні : монографія / Н. М. Оніщенко. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. — 132 с.
2. Шемшученко Ю. С. Корінь спільний — справедливість і право / Ю. С. Шемшученко // Віче. — 1993. — № 12. — С. 10.
3. Історія держави і права України : підручник : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький [та ін.] ; за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. — К. : Ін Юре, 2003. — Т. 1. — С. 47, 71—73.
4. Хрестоматія історії держави і права України : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти : у 2 т. / уклад. : В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. — 2-ге вид. — К. : Ін Юре, 2000. — Т. 1. — С. 37.
5. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. — Ростов н/Д. : Феникс, 1995. — С. 467.
6. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. — О. : Юрид. літ., 2002. — Т. 1. — С. 212.
7. Там само. — С. 239.
8. Свод законов Российской империи : в 15 т. — СПб., 1842. — Т. 10. Свод законов гражданских и межевых. — С. 165—168.
9. Дронигов В. К. История кодификации наследственного законодательства / В. К. Дронигов // Очерки кодификации гражданского законодательства Украинской ССР. — К. : Изд-во Киев. ун-та, 1959. — С. 67.
10. Заїка Ю. О. Спадкове право України : Становлення і розвиток : монографія / Ю. О. Заїка. — К. : КНТ, 2007. — С. 41—42.
11. Гражданский кодекс Украины и другие законодательные акты. — К. : МП «Альтер-пресс», 1992. — 281 с.
12. Цивільний кодекс України : наук.-практ. ком. : у 2 т. / за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. — К. : Юрінком Інтер, 2008. — Т. 2. — 1088 с.

Нелин Александр. Эволюция норм наследственного права в процессе становления и развития правовой системы Украины.

В статье рассматривается эволюция норм наследственного права в процессе становления и развития правовой системы Украины в период от Киевской Руси по настоящее время.

Ключевые слова: наследственное право, наследодатель, наследник, завещание, наследование по закону, наследование по завещанию и по обычаю, правовая система Украины.

Nelin Alexander. Evolution of rules of inheritance law in the process of formation and development of the legal system in Ukraine.

The article deals with the evolution of rules of inheritance law in the process of formation and development of the legal system in Ukraine from the times of Kievan Rus until present.

Key words: inheritance law, testator, heir, testament, hereditary succession, testate and customary succession, legal system of Ukraine.